

RAMY KWALIFIKACJI W EUROPIE POSTĘPY W 2017 R.

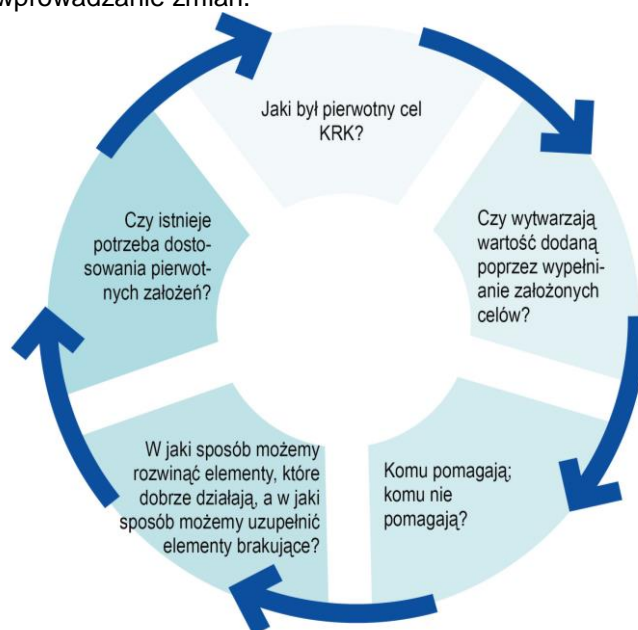
„Jeśli zmienisz sposób, w jaki patrzysz na rzeczy, rzeczy, na które patrzysz, zmienią się” (Max Planck)

W miarę jak poszczególne państwa Europy czynią postępy w pracach nad krajowymi ramami kwalifikacji (KRK)⁽¹⁾, coraz bardziej istotna staje się kwestia wartości dodanej tych instrumentów i ich wkładu w politykę i praktykę. Podczas gdy poszczególne KRK mają własny charakter, wszystkie ramy mają wiele cech wspólnych, ponieważ są wplecione w strukturę krajowego systemu kształcenia i szkolenia. Opierają się one na efektach uczenia się, zwiększają porównywalność kwalifikacji i angażują wiele zainteresowanych stron.

Od momentu ich przyjęcia w 2008 r. europejskie ramy kwalifikacji (ERK) stanowią wspólny punkt odniesienia, który przybliży do siebie KRK państw europejskich. W zmienionym ostatnio zaleceniu Rady w sprawie ERK⁽²⁾ wspiera się tendencję w zakresie tworzenia kompleksowych ram, które uwzględniają wszelkie rodzaje i poziomy kwalifikacji przyznawanych przez różne organy i podsystemy. Zajęto się również kwestią ich wpływu, podkreślając potrzebę zapewnienia, aby ich wkład w uczenie się przez całe życie, zdolność do zatrudnienia, mobilność i integrację społeczną był bardziej widoczny dla użytkowników końcowych.

Dzięki szybkim postępom w opracowywaniu KRK w obrębie niektórych krajowych ram udostępnia się obecnie całościowe „mapy” krajowych kwalifikacji i powiązań między nimi. Większa przejrzystość między systemami i ponad granicami pomaga w promowaniu włączania kwalifikacji w główny nurt oraz w

porównywalności kwalifikacji na szczeblu europejskim. Nadszedł czas na dokonanie oceny wpływu tych instrumentów z perspektywy europejskiej i rozważenie, w jaki sposób mogą ułatwić wprowadzanie zmian.

Krajowe ramy kwalifikacyjne: niekończąca się opowieść

W jaki sposób mamy systematycznie gromadzić dane, które pomogą w dalszym opracowywaniu KRK?

Status postępów w sprawie KRK

Obecnie łącznie 39 państw Europy opracowuje i wdraża 43 KRK⁽³⁾, które znajdują się na różnych

(1) Państwa wdrażające europejskie ramy kwalifikacji (ERK) to 28 państw członkowskich UE, Albania, Bośnia i Hercegowina, była jugosłowiańska republika Macedonii, Czarnogóra, Kosowo, Islandia, Liechtenstein, Norwegia, Serbia, Szwajcaria i Turcja.

(2) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?qid=1466080531500&uri=CELEX%3A32017H0615%2801%29>

(3) Niektóre państwa mają więcej niż jedno KRK, na przykład Belgia i jej wspólnoty oraz Wielka Brytania i jej narody.

etapach realizacji. Spośród nich oficjalnie przyjęło swoje KRK 35 państw (ostatnio Austria, Finlandia, Luksemburg, Polska, Słowenia i Włochy). Do końca 2017 r. 34 państwa odniosły się w swoich KRK do ERK⁽⁴⁾. Oczekuje się, że pozostałe państwa również to uczynią w niedalekiej przyszłości. Ponadto 29 państw powiązało swoje KRK z ramami kwalifikacji dla europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego (QF-EHEA)⁽⁵⁾.

Oczekuje się, że państwa będą regularnie aktualizować swoje ramy w celu uwzględnienia zmian systemowych i nowych kwalifikacji. Estonia zaktualizowała KRK w 2015 r. a Malta przedstawiła cztery aktualizacje KRK w latach 2009–2015. Zmienione zalecenie Rady w sprawie ERK potwierdza ten ciągły charakter procesu ERK i potrzebę regularnych aktualizacji.

Łącznie 35 państw prowadzi prace nad kompleksowymi ramami obejmującymi wszystkie rodzaje i poziomy kwalifikacji przyznawanych w ramach kształcenia i szkolenia formalnego; w niektórych przypadkach⁽⁶⁾ uwzględniono również kwalifikacje przyznawane poza systemem formalnego kształcenia i szkolenia. Chociaż europejskie kompleksowe ramy są przede wszystkim instrumentami opisowymi (zwiększającymi przejrzystość krajowych systemów kwalifikacji) a nie normatywnymi (regulującymi opracowywanie i przyznawanie kwalifikacji), coraz wyraźniej widać ich potencjał wywołania reform.

Cedefop uznał, że w pełni funkcjonuje już 21 KRK⁽⁷⁾. Stały się one integralną częścią krajowych systemów kształcenia i szkolenia i są całkowicie oparte na

efektach uczenia się. Dzięki zaangażowaniu wielu zainteresowanych stron z obszarów kształcenia, szkolenia i rynku pracy ramy zapewniły w wielu krajach platformę dialogu i koordynacji wykraczającą poza tradycyjne granice instytucjonalne i sektorowe.

Czy ramy kwalifikacji mają pozytywny wpływ?

Szereg państw przeprowadziło w ostatnich latach ocenę swoich ram. Wyniki tych ocen sugerują, że istnieją trzy czynniki pozwalające określić wpływ ram⁽⁸⁾:

- Instytucjonalna odporność ram stanowi punkt odniesienia dla pomiaru ich stabilności: im większy jest ich mandat polityczny i im bardziej są włączone w procesy polityczne głównego nurtu, tym większy jest ich potencjał jako instrumentu kształtującego i zmieniającego politykę.
- Jeśli ramy mają przynosić obywatelom korzyści, muszą być dla nich bardziej widoczne. W wielu państwach europejskich uwzględnia się poziomy KRK i ERK w bazach kwalifikacji lub na wydawanych w tych państwach świadectwach i dyplomach⁽⁹⁾. Oczekuje się, że pomoże to obywatelom w zrozumieniu wartości ich dyplomów i certyfikatów za granicą i w innych podsystemach edukacyjnych oraz umożliwi im rozwijanie kariery zawodowej i edukacyjnej ponad granicami systemów i państw.
- Stosowanie kompleksowych ram kwalifikacji musi być koordynowane i wspierane przez szeroką grupę zainteresowanych stron zarówno w obszarze kształcenia i szkolenia, jak i rynku pracy. Jest to niezbędne dla zapewnienia jakości ram i ich odbioru, ma pozytywny wpływ na ich przejrzystość i spójność oraz zwiększa znaczenie kwalifikacji.

Promowanie całościowego podejścia do kwalifikacji

Dzięki kompleksowemu podejściu do mapowania kwalifikacji (między różnymi systemami kształcenia i

⁽⁴⁾ Austria, Belgia (fl i fr), Bułgaria, była jugosłowiańska republika Macedonii, Chorwacja, Cypr, Czarnogóra, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Holandia, Islandia, Irlandia, Kosowo, Liechtenstein, Litwa, Luksemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Norwegia, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Szwajcaria, Turcja, Węgry, Włochy i Wielka Brytania.

⁽⁵⁾ 29 państw biorących udział we wdrażaniu ERK powiązało także swoje kompleksowe ramy z ramami kwalifikacji dla europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego; 20 z nich uczyniło to w ramach swojego procesu odnoszenia się do ERK (AT, BG, HR, EE, FI, FYROM, HU, IS, LT, LI, LU, LV, MT, ME, NO, PO, PT, SI, TK).

⁽⁶⁾ Belgia (fl), Estonia, Francja, Holandia, Irlandia, Polska, Słowenia, Słowacja, Szwecja i Wielka Brytania.

⁽⁷⁾ Austria, Belgia (fl), Czechy (częściowe ramy kwalifikacji zawodowych – NSK), Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Holandia, Irlandia, Litwa, Liechtenstein, Luksemburg, Łotwa, Malta, Niemcy, Norwegia, Portugalia, Słowenia, Szwecja, Szwajcaria oraz Wielka Brytania.

⁽⁸⁾ Od 2009 r. Cedefop regularnie monitoruje opracowywanie KRK: <http://www.cedefop.europa.eu/en/events-and-projects/projects/national-qualifications-framework-nqf>

⁽⁹⁾ 23 państwa uwzględniają je na świadectwach/dyplomach (AT, BE (fl), CH, CZ, DK, DE, EE, EL, FYROM, FR, HU, IE, IS, IT, LT, LU, LV, ME, MT, NL, NO, PT, SI), a 17 uwzględnia je w swoich krajowych bazach kwalifikacji (AT, BE (fl), CZ, DK, DE, EE, EL, FYROM, FR, LT, LV, MT, NL, PT, SI, SK, UK).

szkolenia) i wspólnemu językowi ich opisywania (język efektów uczenia się), krajowe ramy przyczyniły się do zwiększenia przejrzystości i jednolitości kwalifikacji, pomogły określić powiązania między nimi i ułatwiły ich porównywanie między poszczególnymi systemami i krajami. Ich deskryptory poziomów są w coraz większym stopniu wykorzystywane nie tylko do opisywania, ale także do dokonywania przeglądu istniejących i opracowywania nowych kwalifikacji, standardów oceniania i programów nauczania. Na przykład w Portugalii i w Słowacji deskryptory ERK są wykorzystywane do przeglądania treści i efektów w odniesieniu do kwalifikacji. W Estonii, na Malcie i w Wielkiej Brytanii ramy pomogły we wskazaniu luk w kształceniu i szkoleniu zawodowym i stały się bodźcem do opracowania i opisanie nowych kwalifikacji. Kompleksowe i zintegrowane rejestry kwalifikacji stanowią w coraz większym stopniu oparcie dla KRK, a w ich ramach udostępnia się studentom, pracodawcom i personelowi nauczającemu informacje na temat kwalifikacji⁽¹⁰⁾.

Integrowanie kwalifikacji nieformalnych (przyznawanych w sektorze prywatnym i międzynarodowym)

W Europie istnieje potężny sektor kształcenia dorosłych – zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej, a kwalifikacje są często przyznawane poza formalnymi krajowymi systemami kwalifikacji. W ostatnich latach państwa europejskie zaczęły otwierać swoje ramy na kwalifikacje przyznawane w sektorze pozaformalnym i prywatnym. Głównym celem tego działania jest zapewnienie za pomocą ram pełniejszego przeglądu istniejących świadectw i dyplomów, co umożliwi lepszy wybór i łączenie wstępnego i ustawicznego kształcenia i szkolenia. Na przykład Holandia opracowała kryteria i procedury zapewnienia jakości i uwzględniła szereg takich kwalifikacji w swoich KRK; podobnie uczyniły Francja, Irlandia oraz Wielka Brytania.

Walidacja uczenia się pozaformalnego i nieformalnego

W miarę jak podejście oparte na efektach uczenia się poprawia przejrzystość krajowych systemów i pomaga lepiej określić powiązania między kwalifikacjami, ramy

w coraz większym stopniu pomagają w walidacji uczenia się poza kształceniem i szkoleniem formalnym; na przykład w pracy i w czasie wolnym. 17 państw przyjęło rozwiązania dotyczące walidacji, które umożliwiają ocenę umiejętności i kompetencji zdobytych w sposób pozaformalny i nieformalny w świetle standardów stosowanych w kształceniu formalnym. Pomaga to obywatelom zdobyć kwalifikacje (lub ich część) objęte ich krajowymi KRK⁽¹¹⁾. Powiązanie rozwiązań dotyczących walidacji z KRK umożliwia państwom przejście z fragmentarycznego korzystania z walidacji na podejście bardziej systematyczne. Ustanowione już od pewnego czasu KRK włączyły systemy walidacji do głównego nurtu we Francji i w Szkocji.

Promowanie współpracy zainteresowanych stron

Powszechne zaangażowanie zainteresowanych stron jest bardzo istotne dla budowania konsensusu w kwestii ram, tworzenia poczucia współodpowiedzialności i promowania ich faktycznego stosowania. W państwach europejskich, które nie mają tradycji dialogu społecznego, takich jak Estonia, Malta czy Słowacja, opracowanie krajowych ram miało kluczowe znaczenie, aby umożliwić udział partnerów społecznych w kształceniu i szkoleniu.

Wiele państw utworzyło grupy sterujące KRK, krajowe rady kwalifikacji lub inne organy mające wspierać spójne wdrażanie i utrzymanie ich KRK w poszczególnych sektorach i instytucjach. Na przykład utworzona w 2014 r. chorwacka krajowa rada ds. rozwoju potencjału ludzkiego składa się z 24 przedstawicieli krajowych ministerstw, organów regionalnych, partnerów społecznych, placówek edukacyjnych i innych organów, które opracowują i przyznają kwalifikacje. Nadzoruje politykę dotyczącą kształcenia, szkolenia, zatrudnienia i rozwoju zasobów ludzkich oraz monitoruje opracowywanie KRK, zapewniając szeroki konsensus we wszystkich powiązanych kwestiach.

Reformy instytucjonalne

Irlandia, Grecja, Malta, Portugalia i Rumunia połączyły wiele organów ds. kwalifikacji w jednolite podmioty

⁽¹⁰⁾ Dobrym przykładem jest niemiecka baza kwalifikacji: <https://www.dqr.de/content/2316.php>

⁽¹¹⁾ Europejskiego przegląd walidacji, aktualizacja z 2016 r.: <http://www.cedefop.europa.eu/en/events-and-projects/projects/validation-non-formal-and-informal-learning/european-inventory>

zajmujące się wszystkimi rodzajami i poziomami kwalifikacji. Pozostaje jednak kwestią otwartą, czy te reformy przyczynią się do zwiększenia synergii.

Zwiększanie widoczności kształcenia i szkolenia zawodowego na poziomie wyższym

KRK odegrały pewną rolę w zwiększeniu widoczności ukierunkowanego na zatrudnienie kształcenia i szkolenia na wyższych, „akademickich” poziomach. Na przykład w Niemczech umieszczono niemieckie kwalifikacje mistrza rzemieślnika na poziomie 6 krajowych ram, tym samym mocno podkreślając, że kształcenie i szkolenie ukierunkowane na zatrudnienie może się odbywać na wszystkich poziomach. Szwajcarskie krajowe ramy kwalifikacji zostały wyraźnie stworzone z myślą o tej zasadzie, pokazując, jak kwalifikacje zawodowe mogą funkcjonować od poziomu 3 do poziomu 8, określonych w omawianych ramach. W wielu krajach szybki rozwój programów i polityki dotyczącej kształcenia i szkolenia zawodowego na poziomie wyższym zawdzięcza się częściowo istnieniu kompleksowych KRK, ponieważ pokazują one zróżnicowanie kwalifikacji opracowanych w różnych celach i ich wzajemne powiązania. Otwiera to nowe możliwości i pozwala wybierać różne warianty rozwoju poziomego i pionowego.

Wspieranie mobilności transgranicznej w ramach kształcenia i szkolenia zawodowego

Większa porównywalność kwalifikacji w Europie (i na świecie), która stanowi jeden z zadeklarowanych celów europejskich KRK, może zwiększyć transgraniczną mobilność osób uczących się i pracowników, co oznacza, że opracowywanie europejskich KRK jest zgodne z unijnymi celami europejskiego programu na rzecz umiejętności⁽¹²⁾. Osobom uczącym się i pracownikom coraz łatwiej podjąć pracę, rozpocząć kształcenie lub szkolenie za granicą. W ostatnich latach europejscy organizatorzy kształcenia i szkolenia zawodowego stopniowo

⁽¹²⁾ Zwiększenie widoczności i porównywalności umiejętności i kwalifikacji, poprawa jakości i adekwatności szkoleń oraz zrozumienie tendencji w zakresie popytu na umiejętności i pracę w celu umożliwienia osobom podejmowania lepszych wyborów dotyczących ścieżki zawodowej i znalezienia pracy charakteryzującej się wysoką jakością.

zwiększali współpracę i wymianę studentów i nauczycieli, czasem za pomocą programu Erasmus+, oraz nawiązywali porozumienia w sprawie wzajemnego uznawania umiejętności i kwalifikacji zdobytych przez ich studentów za granicą. KRK pomogły w prowadzeniu dialogu transgranicznego, porównywaniu kursów szkoleniowych i opracowywaniu programów międzynarodowych. W Luksemburgu przyjęto w 2016 r. przepisy ustanawiające krajowe ramy kwalifikacji jako formalny punkt odniesienia dla uznawania kwalifikacji zawodowych uzyskanych za granicą.

Dotarcie do użytkowników końcowych

Pomimo tych pozytywnych tendencji w większości państw europejskich stosowanie KRK na rynku pracy było ograniczone. Wielu pracodawców wciąż nie wie o ich istnieniu. Na przykład w przeprowadzonym w 2009 r. badaniu skutków w przypadku irlandzkich KRK wykazano, że mają znaczny one potencjał pod względem wykorzystania w rekrutacji, w opracowywaniu ścieżek kariery, w planowaniu uczenia się i szkolenia w oparciu o pracę oraz w uznawaniu umiejętności przekrojowych. Podobnie w przeprowadzonym w 2017 r. w Niemczech badaniu na temat możliwego wykorzystania ram kwalifikacji wskazano szereg obszarów, w których ich stosowanie mogłoby być korzystne, na przykład mogłyby one wspierać rozwój zasobów ludzkich (rekrutacja i rozwój kariery). W badaniu zwrócono uwagę, że mogłoby to być szczególnie pomocne dla MŚP, ale ten potencjał nie został dotychczas wykorzystany.

Istnieją jednak pewne wyjątki. Przykładem ram krajowych o dużej widoczności na rynku pracy są francuskie KRK⁽¹³⁾, które wiążą poziom kwalifikacji z poziomem zawodowym, zatrudnienia i wynagrodzenia. Pierwsza generacja ram w Wielkiej Brytanii także osiągnęła wysoki poziom widoczności. Szkoccy decydenci polityczni opracowali i wypromowali szereg powszechnie używanych narzędzi związanych z krajowym systemem punktów i kwalifikacji. Narzędzia te pomagają pracodawcom w wyborze, rekrutacji i rozwoju pracowników. Ponadto szkockie ramy pomyślnie wykorzystywano w propagowaniu włączenia społecznego i innych szeroko zakrojonych celów rządu. KRK stały się również bardzo popularne w Walii. Wszystkie

⁽¹³⁾ Znane jako krajowy rejestr kwalifikacji zawodowych, *Repertoire national des certifications professionnelles*.

zainteresowane strony na rynkach kształcenia i pracy wiedzą o nich i wykorzystują je w codziennej działalności. Na Malcie poziomy MQF stały się niezbędnym elementem ogłoszeń o wolnych miejscach pracy zarówno w sektorze publicznym, jak i w prywatnym.

W badaniu z 2017 r. na temat krajowych zainteresowanych stron w Irlandii, przeprowadzonym według ram oceny skutków polityki dotyczącej irlandzkich KRK, wykazano, że 72% irlandzkich zainteresowanych stron było zdania, iż kwalifikacje zawodowe uwzględnione w KRK wskazują istotne umiejętności i kompetencje potrzebne w konkretnych zawodach, podczas gdy 51% zgadzało się, że KRK umożliwiły sprawniejsze dopasowywanie posiadanych umiejętności i wolnych miejsc pracy. W badaniu zwrócono też uwagę na to, co zainteresowane strony sądzą o zarządzaniu KRK i priorytetach na przyszłość. 76% respondentów oznajmiło, że KRK odegrały rolę w zapewnieniu, aby kwalifikacje były wiarygodne i aktualne. Oprócz kwestii zapewnienia jakości wiele zainteresowanych stron zwróciło również uwagę na znaczenie ram dla rozwoju kariery osobistej i uznawania kwalifikacji (60%).

Źródło: QQI (2017) *Policy impact assessment of the Irish national framework of qualifications.*

Co dalej?

Po ponad dekadzie intensywnej pracy nad KRK w całej Europie wiele z tych instrumentów przekształciło się w narzędzia wielofunkcyjne, których brak byłby wyraźnie odczuwalny⁽¹⁴⁾. Coraz bardziej powszechna staje się opinia, że nadszedł czas na wprowadzenie tych ram w życie dla pracodawców i innych podmiotów rynku pracy oraz – w ujęciu bardziej ogólnym – obywateli Europy. Aby KRK były istotne także w przyszłości, należy spełnić szereg warunków⁽¹⁵⁾.

- Polityczne zaangażowanie. KRK muszą otrzymać wsparcie od polityków na szczeblu krajowym i regionalnym, którzy mogą zapewnić stabilność instytucjonalną, odpowiednie finansowanie i niezbędne zasoby ludzkie.
- Pełna świadomość korzyści, które poszczególni beneficjenci mogą uzyskać dzięki KRK. Należy zintensyfikować działania informacyjne. KRK

potrzebują lepszej „marki” w celu zwiększenia świadomości użytkowników końcowych.

- Ciągła współpraca z zainteresowanymi stronami, powiązanie kształcenia z zatrudnieniem i uwzględnienie jasnego przydziału ról.
- Systematyczne uwzględnianie pozaformalnego i nieformalnego uczenia się.
- Wzajemne zaufanie między instytucjami i systemami. Wymaga to działań mających na celu utrzymanie roli KRK w zapewnianiu jakości i stanowi warunek wstępny dla współpracy między systemami i ponad granicami.
- Intensywny dialog społeczny.
- Czas pozwolić na zmianę mentalności. Podejście oparte na efektach uczenia się jest stosunkowo nowe, wymaga od nauczycieli, osób uczących się, decydentów i instytucji zmiany sposobu myślenia.
- Wzmacnianie europejskiego wymiaru KRK.
- Równoległe wdrażanie wszystkich instrumentów europejskich.
- Monitorowanie i ocena wartości dodanej i wpływu KRK: takie zamierzenie powinno istnieć od samego początku, aby lepiej kształtować politykę i umożliwić zainteresowanym stronom wracanie do tematu, poprawianie i wprowadzanie zmian.
- Ścisła europejska współpraca badawcza w kwestii KRK. Może to obejmować partnerstwa ekspertów, badaczy, decydentów i specjalistów w celu uzyskania większej wiedzy na temat wpływu KRK na dostępność, mobilność, możliwości rozwoju i kształtowanie umiejętności, a także na temat światowych zmian w gospodarce, na rynku pracy i w społeczeństwie.

Chociaż na obecnym etapie potrzebne są bardziej solidne dowody na temat zmieniającej się roli KRK i obszarów, na które mają one wpływ, równie istotne są doświadczenia, historie i poglądy zainteresowanych stron i użytkowników. Każde KRK są, przede wszystkim, ciągle zmieniającym się konstruktem społecznym, należy je zatem postrzegać jako proces i brać pod uwagę ich wielowymiarową naturę. Obserwuje się wysokie oczekiwania zarówno co do tego, że omawiane instrumenty pomogą w zmianie podejścia do uczenia się, nauczania i doradztwa bardziej skoncentrowanego na uczniach, jak i co do tego, że umożliwią uznawanie kwalifikacji.

⁽¹⁴⁾ Taką opinię wyraziło wielu uczestników konferencji wzajemnego uczenia się zorganizowanej przez Cedefop w dniach 9–10 listopada 2017 r.

⁽¹⁵⁾ Wnioski uczestników konferencji wzajemnego uczenia się zorganizowanej przez Cedefop (zob. przypis 14).

Ramka 1. Ramy kwalifikacji na świecie

Rozwój ram kwalifikacji na świecie był w ostatnich latach bardzo dynamiczny, a pomogło w tym ustanowienie ram regionalnych. Europejski program na rzecz umiejętności ^(a) oraz agenda na rzecz edukacji UNESCO 2030 ^(b) odegrały kluczową rolę w tym procesie. Ponad 150 państw na całym świecie prowadzi obecnie prace nad ramami krajowymi ^(c). Wiele grup państw ma wspólne ramy regionalne: ERK to najbardziej zaawansowane ramy regionalne, z którymi powiązано szereg w pełni funkcjonujących ram. Inne ramy regionalne zostały opracowane przez Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN), Wspólnotę Karaibską (CARICOM), Południowoafrykańską Wspólnotę Rozwoju (SADC), ponadnarodowe ramy kwalifikacji (TQF) Wirtualnej Uczelni Małych Państw Wspólnoty Narodów, które obejmują 29 małych państw, a także

kilka państw arabskich, państw Pacyfiku i Ameryki Południowej. Te ramy regionalne promują współpracę międzynarodową i budowanie zdolności w dziedzinie kwalifikacji.

^(a) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0381>. Program na rzecz umiejętności, przyjęty w 2016 r., podkreśla znaczenie ram kwalifikacji dla rozwoju edukacyjnego i zawodowego.

^(b) <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656E.pdf>

^(c) Cedefop; ETF; Unesco (2017). *Global inventory of national and regional qualifications frameworks*. T. 1, T. 2. <http://www.cedefop.europa.eu/pl/publications-and-resources/publications/2222>